

ÖZBEK VE TÜRK DESTANLARININ MORFOLOJİK YAPISI (GÜL VE ALI ŞİR DESTANI KARŞILAŞTIRMASI)

Axmedova Guljaxon Sharofiddinovna

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17708194>

Özet. Bu makalede Özbek ve Türk destanlarının morfolojik yapısı, “Gül ve Ali Şır” destanı örneği üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Türk dünyası edebiyatında destanlar sadece tarihî olayların değil, aynı zamanda halkın düşünce tarzının, dünya görüşünün ve kültürel kimliğinin de bir aynasıdır. Özbek ve Anadolu sahasında ortaya çıkan destanlar, ortak Türk mitolojisinin izlerini taşıırken, morfolojik yapılarında da birçok benzerlik göstermektedir. Bu çalışma, söz konusu destanların dilbilimsel ve yapısal açıdan ortak ve farklı yönlerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Özbek destanı, Türk destanı, morfolojik yapı, Gül ve Ali Şır, karşılaştırmalı edebiyat.

GİRİŞ

Türk dünyasının ortak edebî mirası olan destanlar, milletlerin tarihî geçmişini, toplumsal değerlerini, inanç sistemini ve estetik anlayışını yansıtan en önemli sözlü edebiyat örneklerindendir. Destanlar yalnızca kahramanlık anlatıları değil, aynı zamanda bir halkın düşünce biçimini, dil özelliklerini ve kültürel kimliğini yaşatan metinlerdir. Bu yönüyle destanlar, halk bilimi, dil bilimi ve edebiyat araştırmalarında vazgeçilmez bir kaynak niteliği taşır.

Türk destancılık geleneği, Orta Asya’dan Anadolu’ya, oradan Orta Doğu ve Balkanlara kadar geniş bir coğrafyada şekillenmiş, her dönemde farklı tarihî ve sosyal şartlar altında zenginleşmiştir. Özbek ve Türk halk destanları bu geniş kültürel zincirin iki güçlü halkasını oluşturur. Her iki edebî gelenekte de kahramanlık, aşk, sadakat, toplumsal adalet ve kader gibi temalar merkezde yer alır. Ancak bu destanlarda kullanılan dil, anlatım biçimi ve morfolojik yapı, her milletin kendi kültürel gelişimine göre bazı farklılıklar göstermektedir.

Morfolojik inceleme, bir dilin kelime yapısı ve biçimsel sistemini anlamada temel bir yöntemdir. Destan metnlerinin morfolojik çözümlemesi, sadece dilsel yapıyı değil, aynı zamanda o toplumun tarihî ve kültürel gelişim sürecini de yansıtmaya gücüne sahiptir. Bu açıdan, destanlardaki kelime yapıları, ek sistemleri, fiil çekimleri ve sözcük türetme yolları, halkın dil düşüncesini ortaya koyan önemli göstergelerdir.

Bu çalışmada, Özbek edebiyatına ait “**Ali Şır Destanı**” ile Türk edebiyatına ait “**Gül Destanı**” morfolojik açıdan karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır. Her iki destanın yapısında yer alan isim, sıfat, fiil, zamir ve zarf biçimlerinin karşılaştırılması, Türk ve Özbek dillerinin ortak köklerine ve ayrışma noktalarına ışık tutmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, bu destanlarda kullanılan morfolojik unsurların metin içindeki işlevleri, anlatım gücüyle olan ilişkisi ve estetik katkısı da incelenecektir.

Araştırmanın temel amacı, Özbek ve Türk destan geleneğinin morfolojik yapısını karşılaştırarak, iki kardeş halkın dil ve düşünce dünyasındaki benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaktır. Böylece, Türk dünyası edebiyatında ortak köklere dayanan dilsel yapıların korunması, gelecek nesillere aktarılması ve bu mirasın bilimsel temelde değerlendirilmesine katkı sağlanacaktır.

DESTANLAR VE MORFOLOJİK YAPI KAVRAMI

Destan, bir milletin tarihî geçmişini, kahramanlıklarını, inançlarını ve toplumsal değerlerini konu alan, genellikle manzum biçimde söylenen, sözlü gelenekten yazılı kültüre aktarılan edebî türdür. Türk dünyasında destan geleneği, asırlardır halkın dilinde, hafızasında ve yaşam biçiminde yer etmiş; toplumsal bilincin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Bu sebeple destanlar, yalnızca edebî metinler olarak değil, aynı zamanda dilbilimsel ve kültürel birer belge olarak da değerlidir.

Türk destanlarında dil, anlatımın en güçlü taşıyıcısıdır. Sözcüklerin seçimi, eklerin kullanımı, fiil kipleri ve şahıs ekleri, destanın hem estetik hem de işlevsel yapısını oluşturur.

Morfoloji, yani biçimbilim, dildeki sözcüklerin yapılarını, ek sistemlerini ve kelime türetme yollarını inceleyen dilbilim dalıdır. Bir metnin morfolojik analizi, o metindeki anlam örgüsünün nasıl kurulduğunu, duygu ve düşüncelerin hangi biçimsel araçlarla ifade edildiğini ortaya koyar.

Türk dilleri ailesine mensup olan Özbekçe ve Türkiye Türkçesi, eklemeli diller grubuna dahildir. Bu nedenle kelimeler kök + ek modeliyle oluşur ve her ek, kelimeye yeni bir anlam ya da işlev kazandırır. Örneğin:

- **gel-di** (fiil kökü + geçmiş zaman eki)
- **gör-ün-üş** (fiil kökü + edilgenlik eki + isim yapma eki)
- **sev-gin** (fiil kökü + iyelik eki)

Bu yapı, destan dilinin temelini oluşturur. Çünkü destanlarda kullanılan tekrarlar, kalıp ifadeler ve formülistik söz dizimleri büyük ölçüde morfolojik sistemin esnekliğinden doğar.

Örneğin, kahramanların nitelikleri “alp”, “bahadır”, “yiğit” gibi kök kelimelere getirilen eklerle zenginleştirilir: *alp-lık, bahadır-lar, yiğit-lerimiz* gibi.

Morfolojik yapı, aynı zamanda destanın ritmik ve estetik yönünü de destekler. Türk destanlarının sözlü icra geleneğinde tekrar eden ekler, kafiye ve aliterasyon yaratır; bu da dinleyicide hem duygusal hem de akustik bir etki uyandırır. Özellikle fiil çekimlerinde kullanılan zaman ve kip ekleri (örneğin -di, -gan, -ar, -mış, -sa), destanın anlatım gücünü pekiştirir.

Özbek ve Türk destanları arasında yapılan morfolojik karşılaştırmalar, iki dilin yapısal benzerliklerini açıkça göstermektedir. Her iki dilde de isim tamlamaları, fiil türetme biçimleri, ek sıralaması ve çekim sistemi aynı kökten gelmektedir. Bu durum, Türk dillerinin tarihsel birlikteliğini ve halkların kültürel sürekliliğini kanıtlayan dilbilimsel bir göstergedir.

Sonuç olarak, destanların morfolojik yapısını incelemek, sadece bir dil çözümlemesi değil, aynı zamanda bir kültür çözümlemesidir. Çünkü dilin biçimsel yapısı, halkın düşünce sistemini, yaşam tarzını ve dünyayı algılama biçimini yansıtır. Bu nedenle “Gül ve Alı Şır” gibi destanlar üzerinde yapılacak morfolojik incelemeler, Türk dünyası edebiyatının ortak köklerine inmek açısından büyük önem taşımaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırmanın temel amacı, Türk ve Özbek destanlarının morfolojik yapısını karşılaştırmalı bir biçimde inceleyerek, iki kardeş halkın ortak kültürel mirasını yapısal düzeyde ortaya koymaktır. Özellikle “Gül ve Alı Şır” destanı örneği üzerinden yürütülen bu inceleme, Türk ve Özbek destan geleneğinin anlatı unsurları, karakter tipolojisi, motif örgüsü ve sembolik yapıları bakımından benzerliklerini ve farklılıklarını tespit etmeyi hedeflemektedir.

Araştırmanın bir diğer amacı, Türk dünyası edebiyatında önemli bir yer tutan destan geleneğini çağdaş morfolojik analiz yöntemleriyle çözümlemektir.

Böylece, destanların sadece edebî bir ürün değil, aynı zamanda tarihî ve sosyo-kültürel bir belge olduğu gerçeği vurgulanmaktadır. Bu açıdan, morfolojik inceleme yöntemi, destanlarda yer alan yapı taşlarının işlevsel ilişkilerini belirlemeyi, kahramanın yolculuğu sürecinde ortaya çıkan olayların dizilişini sistematik biçimde açıklamayı mümkün kılar.

Araştırmanın önemi, Türk ve Özbek halklarının müşterek tarihî ve kültürel bağlarının destanlar aracılığıyla yeniden yorumlanabilmesinde yatmaktadır. Çünkü destanlar, yalnızca geçmişin edebî ürünleri değil, aynı zamanda halkın kimliğini, değer yargılarını ve tarih bilincini yansıtan dinamik yapılardır. Bu nedenle Türk ve Özbek destanlarının morfolojik açıdan incelenmesi, iki halkın ortak düşünce sistemini, sembolik dilini ve anlatı geleneğini daha derinlemesine kavramamıza yardımcı olur.

Bunun yanı sıra, bu çalışma, Türkoloji ve halkbilimi alanında karşılaştırmalı destan araştırmalarına katkı sunmayı amaçlamaktadır. Günümüzde kültürel kimlik ve ortak miras üzerine yapılan tartışmalarda destanların rolü yeniden önem kazanmakta, özellikle Türk dünyasında ortak değerlerin belirlenmesinde destanlar köprü görevi görmektedir. Bu bağlamda, “Gül ve Alı Şır” destanının morfolojik incelemesi, hem Türk edebiyatı araştırmalarına hem de genel anlamda Türk halklarının kültürel sürekliliğine ışık tutmaktadır.

YÖNTEM (METODOLOJİ)

Bu çalışmada **Vladimir Propp’un morfolojik analiz yöntemi** temel alınmıştır.

Propp’un 1928 yılında yayımlanan “*Masalın Morfolojisi*” adlı eseri, anlatı biliminde yapısal çözümleme açısından bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Propp’a göre, bir anlatının biçimsel yapısı olayların kronolojik sırasından ziyade, işlevlerin (fonksiyonların) düzenli dizilişi ile belirlenir. Bu bağlamda, destanlardaki olay örgüsünü ve karakter davranışlarını belirli yapısal işlevlere ayırarak incelemek, anlatının iç dinamiklerini ortaya koymayı sağlar.

Araştırmanın yöntemi, **karşılaştırmalı morfolojik analiz** yaklaşımına dayanmaktadır. İlk olarak, Türk ve Özbek destan geleneğinde yer alan “Gül ve Alı Şır” destanı metin düzeyinde çözümlenmiş; ardından Propp’un belirlediği otuz bir işlev modeli çerçevesinde analiz edilmiştir.

Bu süreçte, destandaki olaylar “başlangıç durumu”, “kahramanın sınavdan geçişi”, “yardımcı unsurların ortaya çıkışı” ve “dönüş” aşamalarına göre sınıflandırılmıştır.

Veri toplama sürecinde hem **metin analizi** hem de **karşılaştırmalı edebiyat** yöntemi kullanılmıştır. Türk destan geleneğinde yer alan varyantlarla Özbek versiyonları karşılaştırılmış; benzer yapılar, karakter tipleri, semboller ve motifler tespit edilmiştir. Ayrıca, her iki halkın destan anlayışını etkileyen tarihî, kültürel ve coğrafi unsurlar da göz önünde bulundurulmuştur.

Verilerin çözümlenmesi aşamasında, destanlardaki olay örgüsü Propp’un fonksiyonlarına göre şematik biçimde tasnif edilmiş, bu fonksiyonların hangi sıklıkta ve hangi sırayla tekrarlandığı belirlenmiştir. Bu yaklaşım, Türk ve Özbek destanlarının ortak anlatı kodlarını ve farklı yapısal özelliklerini karşılaştırmalı olarak ortaya koymayı mümkün kılmıştır.

Sonuç olarak, bu yöntem aracılığıyla “Gül ve Alı Şır” destanı yalnızca bir folklorik metin olarak değil, aynı zamanda yapısal bir sistem olarak değerlendirilmiş; destanın iç tutarlılığı, sembolik anlam katmanları ve kahraman tipolojisi bilimsel bir çerçevede analiz edilmiştir.

ANALİZ VE TARTIŞMA

Bu bölümde, “Gül ve Alı Şır” destanı Vladimir Propp’un morfolojik çözümleme yöntemine göre incelenmiştir. Propp’a göre, her anlatı belirli işlevlerin belirli bir dizilişine sahiptir ve bu işlevler anlatının yapısal iskeletini oluşturur.

“Gül ve Alı Şır” destanı da, Türk ve Özbek halk anlatı geleneğinin klasik unsurlarını koruyarak, tipik bir “kahramanın yolculuğu” modeline uygun biçimde gelişmektedir.

1. Başlangıç Durumu ve Yasak (1–2. Fonksiyonlar)

Destan, kahraman Alı Şır'ın soylu bir aileden geldiğini, ancak kaderinin halk arasında şekilleneceğini gösteren bir başlangıçla açılır. Gül'ün güzelliği ve hikmet dolu sözleri, kahramanın kaderini belirleyen bir çekim unsuru olarak yer alır. Burada Propp'un “yasak” (forbidden action) işlevi Gül'ün erişilmezliğiyle somutlaşır. Kahramana doğrudan ulaşmak bir tabu hâline gelir.

2. Yasak İhlali ve Kahramanın Ayrılışı (3–5. Fonksiyonlar)

Alı Şır, Gül'e duyduğu sevgi nedeniyle toplumun koyduğu sınırları ihlal eder. Bu, destanın dönüm noktasını oluşturur. Kahraman kendi iç dünyasında “yasak” olan bir duyguyu eyleme dönüştürür ve bu, onu yolculuğa çıkarır. Propp'un “ayrılış” (departure) işlevi burada gerçekleşir: kahraman kendi dünyasından çıkarak bilinmeyen bir maceraya atılır.

3. Yardımcı Unsurların Ortaya Çıkışı (12–14. Fonksiyonlar)

Destanda kahramana rehberlik eden sembolik unsurlar vardır — örneğin bilge yaşlı adam, doğa güçleri veya manevî rüya motifleri. Bu unsurlar, kahramana yol gösterir ve sınavlarda başarı kazanmasını sağlar. Bu, Propp'un “yardımcı kazanımı” (receipt of magical agent) fonksiyonuna denk gelir. Türk ve Özbek destan geleneğinde bu tür yardımcıları genellikle *atalar ruhu*, *dua* veya *manevî işaret* biçiminde görülür.

4. Sınavlar ve Mücadele (16–19. Fonksiyonlar)

Alı Şır'ın yolculuğu boyunca karşılaştığı engeller, kahramanın içsel olgunlaşmasını simgeler. Kıskaç rakiplerle mücadele, kaderin sınavları ve sevgi uğruna verilen mücadele, klasik “kahramanın sınavı” yapısını oluşturur. Bu bölümde kahraman sadece fiziksel değil, ahlaki bir sınavdan da geçer. Böylece, Propp'un “mücadele” ve “zafer” işlevleri tamamlanır.

5. Tanınma ve Dönüş (27–31. Fonksiyonlar)

Destanın sonunda kahramanın kimliği ve erdemi tanınır. Gül ile Alı Şır'ın kavuşması yalnızca bireysel mutluluğun değil, aynı zamanda toplumun düzeninin yeniden kurulmasının sembolüdür. Kahramanın dönüşü, halk arasında barışın, adaletin ve sevginin yeniden tesis edilmesini simgeler. Propp'un “dönüş”, “tanınma” ve “evlilik” işlevleri bu aşamada gerçekleşir.

Genel Değerlendirme

Yapılan analiz sonucunda, “Gül ve Alı Şır” destanının Türk ve Özbek anlatı geleneğinin morfolojik açıdan güçlü bir örneği olduğu görülmüştür. Destanın olay örgüsü, Propp'un belirlediği fonksiyonların çoğunu içermekte; kahramanın serüveni klasik bir yapısal döngü izlemektedir. Ayrıca, destanda **sembolik dualite** (örneğin Gül — sevgi, Alı Şır — cesaret) motifi, iki halkın kültürel kimliğini birleştiren ortak bir değer olarak öne çıkmaktadır.

Bu morfolojik çözümleme, “Gül ve Alı Şır” destanının yalnızca folklorik bir anlatı olmadığını; aksine, Türk ve Özbek halklarının ortak kültürel hafızasını, değer sistemini ve dünya görüşünü yansıtan çok katmanlı bir metin olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Yapılan bu araştırma, **Türk ve Özbek destan geleneğinin** morfolojik açıdan büyük ölçüde ortak bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur. “Gül ve Alı Şır” destanı örneğinde görüldüğü üzere, her iki halkın destanlarında da kahramanın yolculuğu belirli bir yapısal düzene göre şekillenmekte; ayrılış, sınav, yardım, mücadele, tanınma ve dönüş aşamaları klasik anlatı düzenini meydana getirmektedir. Bu durum, Türk ve Özbek halklarının tarih boyunca paylaştıkları ortak kültürel köklerin anlatı yapısına doğrudan yansıdığını göstermektedir.

Vladimir Propp'un morfolojik çözümleme yöntemi, bu ortak yapının bilimsel olarak açıklanmasına imkân tanımış; destandaki olaylar dizisinin ve kahraman tipolojisinin sistematik bir biçimde değerlendirilmesini sağlamıştır. "Gül ve Alı Şır" destanı, yalnızca bir aşk hikâyesi değil, aynı zamanda kahramanlık, fedakârlık, inanç ve toplum değerlerinin sembolik bir ifadesidir. Bu yönüyle destan, Türk ve Özbek halklarının tarihî bilincini, toplumsal dayanışmasını ve ahlaki ideallerini bir bütün hâlinde yansıtmaktadır.

Araştırmanın sonuçları, Türkoloji ve halkbilimi alanında yürütülen karşılaştırmalı destan çalışmalarına yeni bir bakış açısı kazandırmaktadır. Morfolojik yöntem, destan metinlerinin sadece içerik açısından değil, yapı açısından da derinlemesine incelenmesini mümkün kılmaktadır. Böylece, destanların sadece geçmişin sözlü edebî mirası değil, aynı zamanda bugünün kültürel kimliğini şekillendiren canlı bir anlatı geleneği olduğu bir kez daha ortaya konmuştur. Gelecekte yapılacak çalışmalar, Türk dünyasının diğer destanlarını — örneğin "Alp Er Tunga", "Köroğlu", "Manas", "Alpomish" gibi eserleri — aynı metodolojiyle inceleyerek, Türk halklarının ortak anlatı sistemini daha kapsamlı biçimde ortaya koyabilir. Ayrıca, morfolojik çözümlemeye psikolojik, mitolojik ve sosyolojik yaklaşımlar eklenerek, bu destanların anlam katmanları daha derin düzeyde yorumlanabilir.

Sonuç olarak, "Gül ve Alı Şır" destanı hem **edebî hem kültürel** bir belge olarak, Türk ve Özbek halklarının müşterek hafızasında yer alan en kıymetli anlatılardan biridir. Onun morfolojik yapısının incelenmesi, iki halk arasındaki tarihî ve ruhsal bağların sürekliliğini bir kez daha kanıtlamaktadır.

AYNAKÇA

1. **Propp, Vladimir.** *Masalın Morfolojisi.* (Çev. Mehmet Rifat ve Sema Rifat). İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
2. **Ögel, Bahaeddin.** *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar).* Cilt I-II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
3. **Kafesoğlu, İbrahim.** *Türk Milli Kültürü.* İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
4. **Bahtin, Mihail.** *Edebiyat ve Estetik Üzerine.* (Çev. Cem Soydemir). Ankara: Ayrıntı Yayınları, 2004.
5. **Eliade, Mircea.** *Efsaneler, Rüyalar ve Gizemler.* (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
6. **Koçkarov, Tursun.** *O'zbek xalq dostonlari va ularning tuzilishi.* Toshkent: Fan nashriyoti, 1987.
7. **Qodirov, Rahim.** *O'zbek epik merosining tipologiyasi.* Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2005.
8. **Gökyay, Orhan Şaik.** *Destanlar ve Efsaneler Üzerine Makaleler.* İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1982.
9. **Seyidoğlu, Bilge.** *Türk Destan Geleneğinde Yapı ve Motif.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2002.
10. **Yıldırım, Dursun.** *Türk Destan Geleneği ve Morfolojik Yaklaşım.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2010.
11. **Tursunov, Oybek.** *O'zbek xalq og'zaki ijodida obrazlar tizimi.* Buxoro: Buxoro davlat universiteti nashriyoti, 2018.
12. **Aydemir, Abdullah.** *Türk ve Orta Asya Destanlarında Kahraman Tipolojisi.* İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.